

Świadomość czasu a osobowość w świetle koncepcji osobowości Kazimierza Obuchowskiego

Aleksandra Błachnio, Marta Kosiol, Ludmiła Zając-Lamparska

Punkt wyjścia prezentowanych rozważań stanowi teza, iż świadomość czasu jest związana z osobowością człowieka. Celem artykułu jest teoretyczne rozwinięcie tej tezy na gruncie koncepcji osobowości autorstwa Kazimierza Obuchowskiego.

Świadomość czasu jest zjawiskiem wieloaspektowym (por. np. Block, 1990; Nosal i Bajcar, 2004). Za związaną z osobowością uważamy świadomość tzw. czasu egzystencjalnego (Nosal, 2000a), która podlegała przemianom, dokonującym się wraz ze zmianami w dziejach ludzkości i, co ważniejsze, z przeobrażeniami w samym człowieku. Te ostatnie opisuje koncepcja Kazimierza Obuchowskiego. Wyróżnione w niej typy osobowości także pojawiały się kolejno w toku rozwoju cywilizacji (Obuchowski, 2000b). Analiza ich charakterystyk psychologicznych pozwala wnioskować, iż istotną właściwością, różniącą je pomiędzy sobą, jest świadomość czasu egzystencjalnego.

W artykule omówione zostały kolejno: świadomość czasu jako taka, z rozróżnieniem jej aspektów związanych i niezwiązanych z osobowością; historyczne zmiany w zakresie świadomości czasu egzystencjalnego; wreszcie – specyfika świadomości czasu egzystencjalnego, właściwa typom osobowości, wyodrębnionym przez Kazimierza Obuchowskiego.

Świadomość czasu

Natura czasu stanowiła przedmiot dociekań intelektualnych od początku historii myśli ludzkiej. Na przestrzeni dziejów rozważali ją liczni badacze, dochodząc często do odmiennych wniosków. Podobnie rzecz się ma z pojęciem świadomości. Niejedno-

znaczność i trudności w definiowaniu terminów „świadomość” i „czas” zdają się wynikać z ich zakresu i wieloaspektowości. W konsekwencji, omawiając „świadomość czasu”, nie posługujemy się jednolitym konstruktem, lecz odnosimy się *de facto* do zjawisk różnorodnych.

Pytanie o świadomość czasu można sformułować w sposób dwojaki: w postaci pytania o czas jako przedmiot świadomości człowieka oraz w formie pytania o obecność czasu w ludzkiej świadomości. W tym drugim przypadku czas stanowić będzie swoisty parametr towarzyszący świadomości, pewne kryterium porządkowania jej treści¹. Natomiast problem czasu jako przedmiotu świadomości człowieka dotyczy *stricte* zagadnienia świadomości czasu. W tym rozumieniu o świadomości czasu może być mowa wówczas, gdy jednostka intencjonalnie koncentruje na nim swoją uwagę.

Problem w tym, że stosunek człowieka do czasu ze swej natury jest dwoisty. Dwoistość tę rozważał Czesław Nosal (2001), który dzieli czas doświadczany przez człowieka na zewnętrzny i wewnętrzny. Czas zewnętrzny autor określa metaforycznie słowami Antoine’a de Saint Exupery’ego jako „klepsydrę przesypującą piasek”, drugi – jako „żniwiarza, który wiąże snop”. Czas zewnętrzny biegnie równo i monotonicznie, będąc wyznaczany przez zegary, kalendarze i inne narzędzia sztucznego temporażu. Jest on pojmowany na sposób Newtonowski, jako posiadający własny status ontologiczny. Z uwagi na to czas zewnętrzny określić można mianem obiektywnego². Czas wewnętrzny natomiast jest czasem znaczącym, w tym sensie, iż ma dla jednostki określoną wartość, dlatego wzbudza określone emocje. Jest to wynikiem jego odniesienia do osobistej biografii człowieka. Te dwa rodzaje czasu będą zapewne pojawiać się w ludzkiej świadomości w odmienny sposób.

Czas wewnętrzny, obiektywny, można uznać za swego rodzaju element otoczenia, dostępny percepcji człowieka jako szczególny rodzaj stymulacji. Oznaczałoby to jego przynależność, jako przedmiotu, do tzw. świadomości percepcyjnej³ (ekstraspekcyjnej), dotyczącej świata zewnętrznego i zachodzących w nim zjawisk (Armstrong, 1989; Kowalczyk, 1995; Nęcka, 2000). W ramach psychologii poznawczej stawia się tezę, iż in-

¹ Niektórzy autorzy obecność czasu jako ukrytego parametru świadomości określają mianem poczucia czasu.

² Nie włączając się w polemiki filozoficzne na temat „rzeczywistej” natury czasu, lecz wywodząc określenie „czas obiektywny” z jego zewnętrznego wobec jednostki charakteru oraz z braku możliwości wywierania nań wpływu przez człowieka.

³ By odwołać się do podstawowego i dość wcześnie przeprowadzonego przez psychologów podziału, wyróżniającego świadomość introspekcyjną i ekstraspekcyjną.

formacja temporalna jest percypowana i przetwarzana w sposób analogiczny do innych rodzajów informacji, jak np. kolor czy wielkość (Michon 1990, Poynter, 1989, za: Trempała, 2000). W zakresie temporalności jednostka może być świadoma percypowanego upływu czasu, długości trwania jakiegoś zdarzenia, następstwa chronologicznego itp. Tego rodzaju świadomością czasu zajmują się psychofizycy, starając się ustalić prawidłowości dotyczące mechanizmów odbioru informacji temporalnej, jej kodowania oraz wpływających na nie czynników (zob. Nosal, 2000a; Trempała, 2000).

Co wymaga szczególnej uwagi, to fakt, że czas nie może być przedmiotem percepcji bezpośredniej w tym rozumieniu, w jakim jest nim np. przestrzeń. Według słów Tadeusza Kotarbińskiego „Nie ma takiego przedmiotu, nie ma takiego czegoś, nic nie jest czasem, żaden przedmiot nie jest czasem” (za: Sobol, 2002). Również badania z zakresu psychofizyki pokazują, iż czas nie jest prostym bodźcem fizycznym, bowiem ma charakter zmiennej bardziej poznawczej niż sensorycznej (Nosal, 2000a). Czas przynależy do takiej kategorii informacji, których proces kodowania zorganizowany jest hierarchicznie i ujmowany w sieciach semantycznych (Estes, 1985, za: Nosal, 2000a).

Wydaje się, że świadomość percepcyjna czasu jest możliwa, jednak dotyczyć ona może tylko krótkich bieżących odcinków czasu, a więc teraźniejszości pojmowanej jako aktualność o niezbyt szerokim interwale. W tym wąskim zakresie bodziec temporalny pełni rolę stymulatora. Poza nim zostaje on w pewnym sensie „zapomniany” i traci moc oddziaływania na jednostkę, chyba że zostaje włączony w system porządkowania i koordynowania zdarzeń życiowych człowieka (Gorman, Wessman, 1977, za: Bajcar, 2000), wklajając się w ich formalno-treściowy układ i stając się elementem czasu własnego⁴.

Jak wspomniano na wstępie, czas własny można określić mianem egzystencjalnego, bowiem obejmuje interwały o znacznym zakresie, aż po temporalną perspektywę całego życia człowieka⁵. Pojęcie perspektywy temporalnej ma już zresztą swą tradycję w psychologii (Łukaszewski, 1983, Nosal, 2000a, 2000b; Trempała, 2000). Termin ten odnosi się do czasowego porządku przeżyć psychicznych jednostki, związanych z wydarzeniami życiowymi ujmowanymi podmiotowo (tj. z osobistego punktu widzenia). Świadomość czasu własnego jest wprawdzie zakotwiczona w obiektywnych parametrach czasu zewnętrznego (o czym mowa była wyżej), jednak uświadamiana jest

⁴ Czas zewnętrzny i czas własny pozostają ze sobą w interakcji. Czas własny nieuchronnie będzie odnoszony przez jednostkę do skali czasu zewnętrznego (por Bajcar, 2000). Oznacza to, iż czas własny niejako „posiada” aspekt obiektywny, „zawłaszcza” czas zewnętrzny, ale i modyfikuje go na tyle, że nie będzie on już nigdy czasem *stricte* obiektywnym.

⁵ Tak jest najczęściej.

introspekcyjnie. Czas egzystencjalny stanowi więc przedmiot tzw. świadomości introspekcyjnej, będącej dostępem do własnych procesów psychicznych (Armstrong, 1989; Kowalczyk, 1995; Nęcka, 2000). Wynika to w znacznej mierze z szerokiego zakresu temporalnego świadomości czasu egzystencjalnego. Za jego sprawą obszerna część treści powiązanych z czasem własnym dotyczy zjawisk i zdarzeń, których aktualnie „nie ma” (w sensie fizycznego bytu), ponieważ przynależą do przeszłości lub przyszłości. Wgląd w nie tożsamy jest z dostępem do wybranych procesów psychicznych: w przypadku świadomości przeszłości – do pamięci, przede wszystkim autobiograficznej (zob. Maruszewski, 2000), czy epizodycznej (teoria Tulvinga, tamże), zaś w odniesieniu do świadomości przyszłości – do wyobrażeń i aspektów motywacyjnych: planów, organizacji zadań itp.

Introspekcyjny charakter czasu egzystencjalnego wiąże się z jego znaczną subiektywnością. Może się ona przejawiać np. odmiennym poczuciem upływu czasu życia, jednak nie tylko. Tu powrócić należy do, wspomnianych już, hierarchicznych sieci, w jakich kodowane są informacje temporalne. W ich ramach dochodzi do interakcji informacji o chronologii z różnymi rodzajami informacji semantycznej. Na tym poziomie na kryterium temporalne nakłada się kryterium ewaluatywne. W ten sposób zdarzenia i zjawiska o określonych parametrach temporalnych zostają jednocześnie poddane wieloaspektowej ocenie. Ewaluacja dotyczyć może np. doniosłości określonego interwału i wypełniających go zdarzeń czy ich wartości emocjonalnej („znaku” i nasilenia związanych z nimi emocji)⁶. Za jej sprawą czas egzystencjalny jest w swej naturze czasem dla jednostki znaczącym – czasem o określonej jakości.

Świadomość czasu nie jest permanentnym towarzyszem świadomości jako takiej. Temporalny wymiar życia nie jest człowiekowi dostępny nieodmiennie w każdej chwili, lecz musi zostać „wywołany”, uświadomiony. Decyduje o tym bądź intencja jednostki, bądź okoliczności zewnętrzne, np. postawione jej zadanie. Intencjonalne wzbudzenie świadomości czasu egzystencjalnego wymaga postawienia pytania o cel takiej intencji – cel, w jakim jednostka przywołuje tę świadomość. Postawienie tego pytania oznacza podjęcie problemu roli, jaką w życiu danej osoby pełni świadomość czasu.

Generalnie wśród funkcji świadomości zazwyczaj wymienia się udział w regulacji aktywności człowieka oraz integrację procesów psychicznych i danych percepcyjnych (Armstrong, 1989; Nęcka, 2003; Nosal, 2003; Kowalczyk, 1995; Łukaszewski, 2003).

⁶ Wiesław Łukaszewski rozpatrując kategorie temporalne przeszłości, teraźniejszości i przyszłości zakłada istnienie ich aspektu ewaluatywnego, dotyczącego subiektywnego znaczenia, przypisywanego im przez jednostkę (Łukaszewski, 1983, 1984).

Przypuszczalnie w realizacji tych funkcji uczestniczy również świadomość czasu, zarówno obiektywnego, jak i egzystencjalnego. Świadomość percepcyjna czasu obiektywnego po pierwsze zapewnia jednostce orientację w temporalnych aspektach bieżącej sytuacji. Stanowi ona warunek adekwatnego umieszczenia zachowania w odpowiednich ramach czasowych. Ponadto percepcyjna świadomość czasu umożliwia nie tylko recepcję, lecz również rozumienie dostarczanej przez otoczenie informacji temporalnej, a w konsekwencji adekwatne względem niej zachowanie. Reguluje więc ona zachowanie jednostki w zakresie krótkich interwałów temporalnych (będących jej przedmiotem). Jeśli przeprowadzić analogię w odniesieniu do świadomości czasu egzystencjalnego, regulacja aktywności dotyczyć tu będzie interwałów szerokich, budujących czas życia człowieka. W jej zakresie znajdują się: podejmowane wybory życiowe, preferencje co do stylu życia, sposoby radzenia sobie ze stawianymi przez otoczenie, wymogami, a także formułowanie planów i dobór sposobów ich realizacji, wreszcie – sam proces realizacji wraz z jego momentami zwrotnymi. Świadomość czasu egzystencjalnego reguluje więc ten rodzaj aktywności człowieka, który określić można jako aktywność życiową. Konkludując, świadomość czasu obiektywnego bierze udział w procesie adaptacji jednostki do warunków bieżącej sytuacji, natomiast świadomość czasu egzystencjalnego – w jej przystosowaniu do „warunków życiowych”, w sensie wymagań, jakie życie stawia przed człowiekiem.

Pomiędzy opisanymi dwoma rodzajami świadomości czasu istnieje pewna istotna różnica. Dotyczy ona ich historycznej zmienności i jej powiązania z adaptacyjnymi możliwościami człowieka.

Można przypuszczać, iż mechanizmy sterujące świadomością percepcyjną – aktualnego czasu zewnętrznego – są zbliżone dla całego gatunku ludzkiego, niezależnie od momentu dziejowego i szerokości geograficznej. Stanowi to wynik ich ścisłego powiązania z neurobiologicznym podłożem temporalności⁷. Inaczej jest w przypadku świadomości introspekcyjnej, dotyczącej czasu egzystencjalnego, która ma charakter subiektywny i włączona jest w cały system jednostkowych znaczeń, zmieniających się wraz ze zmianami samej jednostki. W związku z tym na przestrzeni filogenezy obserwować można znaczne zmiany ludzkiej świadomości czasu egzystencjalnego, przy jednoczesnym braku analogicznych w przypadku świadomości percepcyjnej czasu obiektywnego. Zmienność ta wydaje się mieć ważne znaczenia dla procesów przystoso-

⁷ Np. poprzez oscylacje fal mózgowych, mechanizmy dotyczące cykliczności okołodobowej, właściwości temperamentalne (Bajcar, 2000, Nosal, 2000).

wania się człowieka do warunków życia (tak naturalnych, jak i społeczno-kulturowych), a jednocześnie w znaczeniu tym znajduje swe uzasadnienie.

W konsekwencji konieczne jest odnotowanie kilku wniosków. Po pierwsze – że świadomość czasu, będąc kwestią istotną z punktu widzenia regulacji zachowania, jest tym samym ważna dla możliwości przystosowania jednostki. Następnie – iż formy przystosowania są różne w różnych, stawiających odmienne wymagania, warunkach. Jeżeli zmieniające się warunki wymagają zmian w sferze sposobów przystosowania, a o tym ostatnim współdecyduje świadomość czasu⁸, również ona będzie musiała ulegać zmianie wobec zmieniających się warunków – jeśli jednostka ma zachować możliwość adaptacji. Analiza przemian dziejowych i przemian w zakresie ludzkiej świadomości czasu egzystencjalnego zawarta w dalszej części tekstu potwierdza tę konkluzję.

Przemiany świadomości czasu w kontekście zmian cywilizacyjnych

Czas jako wymiar obiektywny stanowił przedmiot badań nauk ścisłych. Z chwilą gdy pojawił się w świadomości człowieka i wzbogacił swą naturę o dodatkowy – subiektywny wymiar, zainteresowali się nim również psychologowie. Szybko okazało się, iż jest on niezwykle heterogeniczny, co obrazują słowa Bachelarda: „Czas »ja« zdaje się płynąć dużo szybciej niż czas światła, czas wizualny wyprzedza czas werbalny, czas myślenia różni się od czasu marzenia” (cyt. za: Leszczyński, 2002, s.364). Ów relatywizm czasu, określaną często jako podmiotowość czasu „płynącego” (Nosal i Bajcar, 2004), wymagał rozwinięcia w umyśle ludzkim złożonego aparatu poznawczego. Poza prostą percepcją bodźców czasowych, umysł ludzki „przetwarza czas”, dokonując pierwotnej i wtórnej oceny informacji percepcyjnej. Jak Czesław Nosal podkreśla: „Ocena pierwotna dotyczy zakresu detekcji wskaźników temporalnych w kontekście celu zachowania. Ocena wtórna obejmuje natomiast standardy poznawcze, rolę doświadczenia i procesów warunkujących przekształcenie danych pierwotnych” (2004, s.17).

Zdaniem Kazimierza Obuchowskiego (2001) świadomemu spostrzeganiu czasu jako podstawowego wymiaru egzystencji człowieka sprzyjała nadmiarowość ludzkiego mózgu i skłonność kierowania poznania na abstrakcję. Natura czasu natomiast bez wątpienia ma charakter „abstrakcji abstrakcji” (por.: Alexander, 1945; za: Bajcar, 2000). Wracając do tezy o nadmiarowości, konieczne trzeba poddać bliższej analizie konsekwencje, jakie z niej wyniknęły dla funkcjonowania człowieka. Zdaniem autora kon-

⁸ Jako czynnik regulujący aktywność jednostki.

cepcji, człowiek, adaptując się do świata naturalnego, pozyskał „nadmiarowość mocy”, którą użytkował do „rozgrywania działań praktycznych w głowie”. To przyczyniło się do zainicjowania ewolucji kulturowej, w której wyniku człowiek pierwotny, bazując na własnych obserwacjach i doświadczeniach ustalił, że rzeczywistość go otaczająca nie jest przypadkowa i podlega określonemu porządkowi. Porządek ten wyznaczały m.in. następujące po sobie pory roku, pory dnia, które nie będąc obojętnymi dla aktywności żywych istot, stanowiły zewnętrzną regulację rytmu życiowego naszych przodków. Tak więc czas cykliczny, wskazujący na powtarzalność określonych zdarzeń, został przez praprzodka uświadomiony. I najprawdopodobniej jedynie ten, jakościowy aspekt czasu, stanowił kontekst jego funkcjonowania. Jedynie, a może aż, gdyż jakościowe pojęcie czasu uznać można za pierwsze kroki w wielopokoleniowym procesie zmagania się człowieka z odgadnięciem sensu otaczającego go świata.

W każdym razie, na tym etapie ewolucji, jak długo człowiek pozostawał w zgodzie z naturalnym tempem i porządkiem świata przyrodniczego, tak długo mógł liczyć na własne przetrwanie. Jednakże, bazujący na zdobytym doświadczeniu związku człowieka z przyrodą, choć dopomógł mu w miarę efektywnym radzeniu sobie z niebezpieczeństwami napływającymi z zewnątrz, nie ustrzegł go przed elementarnym „błędem” gatunku, polegającym na nadmiernym i niekontrolowanym przyroście populacji, który wtórnym stał się realną groźbą samounicestwienia całego rodzaju, a raczej prarodzaju ludzkiego. Człowiek musiał ponownie walczyć o zaspokojenie elementarnych potrzeb i wykorzystywać całą potencję umysłu do „walki o byt”. To jednak, co stanowiło osiągnięcie praprzodków – czyli dostrzeżenie siebie jako elementu świata naturalnego podlegającego odwiecznemu porządkowi fluktuacji życia – zachował w swym umyśle. Powtarzalność pór roku oraz działań z nimi związanych: siew, dojrzewanie plonów, ich zbiór, dawały człowiekowi poczucie bezpiecznego uporządkowania, ale i nieodwracalnego przemijania jego życia.

Przełom w percepcji czasu nastąpił wraz z rewolucją przemysłową, gdy człowiek zerwawszy więzy z naturą, uwolnił się jednocześnie (być może pozornie) od prymatu cykliczności czasu. Człowiek chciał uczynić wszystko obiektywnym i mierzalnym, w tym i czas. Narzucił nań własne, sztuczne „powrozy” – zegary, kalendarze, dniówki w fabrykach, sezony w handlu, semestry w szkołach... Naturalny rytm słońca i księżyca nie regulował już życia społeczeństw. Człowiek uczynił się konkwi-stadorem, a w swych marzeniach wybiegał coraz dalej i dalej w przyszłość, planując kolejne pola ludzkiej ekspansji. Stąd czas wyobrażał sobie jako biegnącą strzałę... Strzałę, która bardzo szybko „wymknęła mu się z rąk”. Akceleracja postępu tech-

nicznego, naukowego i kulturowego wymogła zwrotnie akcelerację jednostkowego życia. I tu okazało się, że człowiek nadal nie panuje nad czasem. Chcąc go ujarzmić, ujarzmił sam siebie, czyniąc z czasu bezwzględny stymulator własnego funkcjonowania. Nieubłagane płynący czas porządkował i koordynował każdy aspekt w jego życiu, bez względu na jego gotowość lub brak gotowości na gwałtownie dokonujące się przemiany.

Konieczny okazał się kolejny krok w rozwoju ludzkości. Rewolucja podmiotów⁹, dokonująca się w drugiej połowie XX wieku, umożliwiła jednostce wyrwanie się z „moralnej anomii”, tej o której pisał Rollo May¹⁰. Było to jedynym możliwym antidotum dla człowieka, gdyż, jak pisał Erich Fromm, „ucieczka od wolności” nie rozwiązuje pozytywnie problemów człowieka i tak naprawdę nie okazuje się możliwa. Człowiek, zyskując dystans wobec pozbawionego aksjologicznej klarowności świata zewnętrznego i wobec siebie samego, zyskał również dystans względem wymiaru temporalnego tak w inter- jak i w intrasubiektywnym wymiarze rzeczywistości. Czas został uprzedmiotowiony – stał się towarem na sprzedaż. I to towarem, którego popyt wielokrotnie przewyższa podaż. Obrazują to obiegowe metafory – „czas to pieniądz”, „wyprzedzić czas”, „oszukać czas”, „kupić czas”. Obecnie jednak – dojrzałe ukształtowana intencjonalność człowieka umożliwia mu nie tylko uwolnienie się od tyranii czasu, ale i autorskie jego spożytkowanie. Nie znaczy to, że wszyscy ludzie potrafią podmiotowo funkcjonować w czasie.

Świadomość czasu i osobowość

Każdy człowiek indywidualnie doświadcza czasu. Źródłem tej różnorodności jest osobowość, która warunkuje charakter i jakość przystosowania oraz możliwości rozwoju człowieka. Wpływa ona na świadomość i organizację czasu egzystencjalnego, czyniąc je mniej lub bardziej rozwojowymi.

Dalsze rozważania skoncentrują się na charakterystyce typów osobowości w kontekście odmiennego doświadczenia czasu psychologicznego. Przyjęta typologia pochodzi z koncepcji Kazimierza Obuchowskiego (2000b). Wyróżnił on trzy typy osobowości, szczególną uwagę poświęcając Autorowi Siebie. Ma on najbardziej

⁹ Zagadnienie rewolucji podmiotów zostało opisane przez Kazimierza Obuchowskiego w książce pt.: *Od przedmiotu do podmiotu* (2000b).

¹⁰ W książce pt. *Miłość i wola*.

rozwojowy charakter i uformował się stosunkowo niedawno, na drodze wspomnianej już rewolucji podmiotów.

Jest on „znakiem czasów” zarówno ze względu na moment jego pojawienia się, jak i z uwagi na komplementarność jego właściwości psychicznych względem obecnie panujących warunków cywilizacyjnych. Nie oznacza to, że typ osobowości autorskiej jest współcześnie jedynym czy dominującym. Obok niego istnieją typy ukształtowane historycznie wcześniej, które zachowały się bez względu na ich aktualny anachronizm i przemijalność warunków, w których powstały. Typy te to Człowiek Roli i Człowiek Uczenia się.

Ich analiza porównawcza wskazuje na istnienie co najmniej trzech czynników odpowiedzialnych za zróżnicowanie świadomości czasu w zależności od typu osobowości.

Czynnikami tymi są: 1) dominujący kod, jakim posługuje się jednostka (konkretny vs hierarchiczny), 2) dystans psychiczny względem siebie, swoich przeżyć i wydarzeń własnego życia, 3) rodzaj i organizacja posiadanych zadań.

Różnice w rodzajach kodu stosowanych w ujmowaniu rzeczywistości znajdują odzwierciedlenie w specyfice perspektywy temporalnej. Kod konkretny, a bardziej precyzyjnie – polikonkretny, pozwala na rejestrację rzeczywistości w postaci obrazu. Umożliwia on zapis zdarzeń oparty jedynie na kryteriach chronologicznych, tj. współwystępowaniu i następstwie w czasie. W tym przypadku sieć semantyczna, w jaką włączony zostanie czas egzystencjalny, będzie uboga, a znaczenie czasu – płytkie i niezmienne. Wynika to z faktu, iż poszczególne obszary czasu egzystencjalnego i ulokowane w nich wydarzenia będą względem siebie izolowane, ponieważ ich konkretny charakter „zamknie” je, uniemożliwiając zaistnienie sieci powiązań. Świadomość czasu egzystencjalnego będzie tym samym obejmować jedynie chronologię konkretnych wydarzeń, stanowiąc wyłącznie bezrefleksyjne „punktowanie” linii życia. Tym samym regulacyjna rola świadomości czasu egzystencjalnego jest ograniczona, ponieważ zawęży się do korzystania z tzw. statystyki doświadczenia (Obuchowski, 1985). Dzięki niej człowiek może powielać swoje zachowania, co czyni go efektywnym w sytuacjach powtarzalnych, a jest bezużyteczne w nowych warunkach. Współczesne życie cechuje duża dynamika zmian, zatem brak alternatywy wobec statystyki doświadczenia jest dezaptacyjnym. Co więcej, zawężenie do konkretności uniemożliwia rozwojową świadomość czasu egzystencjalnego. Spośród trzech podstawowych obszarów czasu tylko przeszłość i teraźniejszość mogą być przez jednostkę rejestrowane i ujmowane w obraz. Przyszłość musi natomiast zostać „wymyślona”, ponieważ ontologicznie jej nie ma. Utworzenie wyobrażenia przy

słości za pomocą jedynie kodu konkretnego musi się ograniczać do ekstrapolacji tego, co terażniejsze i przeszłe. W tej postaci jest w zasadzie niepotrzebne, gdyż powiela schemat, blokując zmiany rozwojowe. Prawdopodobne jest wówczas „trwanie” w ciągłej terażniejszości, która, „przesuwając się”, zawłaszcza coraz dalsze obszary przyszłości. W ten sposób funkcjonują osobowości typu Roli i Uczenia się, choć w przypadku tej drugiej istnieje możliwość sporadycznego stosowania kodu hierarchicznego.

Autor Siebie, w przeciwieństwie do opisanych typów osobowości, posługuje się głównie kodem hierarchicznym. Kod ten umożliwia abstrakcyjne ujmowanie rzeczywistości, czyli tworzenie jej modelu o dowolnym poziomie ogólności. Dotyczy to również temporalnego modelu własnego życia. Obejmuje on wszystkie trzy obszary czasu, dodatkowo powiązane siecią semantyczną. Konsekwencje tego są następujące: 1) perspektywa temporalna Autora Siebie funkcjonuje jako spójna (co ważne) całość, 2) jest ona włączona w poznawczą strukturę osobowości¹¹. Ponadto modelowe ujęcie czasu egzystencjalnego umożliwia dokonywanie na nim intencjonalnych manipulacji. Nie polegają one na zmianie chronologii zdarzeń (gdyż ta akurat stanowi element konkretny abstrakcyjnego modelu), lecz na modyfikacji znaczeń zdarzeń i obszarów czasu, ich ocen i wniosków z nich płynących. Tym samym świadomość czasu egzystencjalnego stanowi narzędzie konstruowania życia ludzkiego. Za jego pomocą jednostka zapisuje i odczytuje swą biografię oraz formuje plany i antycypacje dalszego życia. Wynika stąd, iż kod hierarchiczny stanowi warunek intencjonalnego kształtowania przez człowieka jego własnej przyszłości. Ta biograficzna samodzielność zapewnia efektywność funkcjonowania we współcześnie panujących warunkach cywilizacyjnych, gdzie inicjatywa i odpowiedzialność leżą w gestii jednostki.

Kolejnym czynnikiem, różniącym wymienione przez Kazimierza Obuchowskiego typy osobowości, jest dystans psychiczny. W ujęciu badacza polega on na poszerzeniu autonomii psychicznej człowieka, dzięki uwalnianiu się od wpływu każdego „obiekta”¹², którego dystans dotyczy. Proces ten dokonuje się poprzez wyłączenie „obiekta” z tożsamości jednostki i nadanie mu statusu przedmiotu, podlegającego jej intencjonalnemu oddziaływaniu. W obszarze temporalności, konsekwencją dystansu psychicz-

¹¹ W koncepcji K. Obuchowskiego strukturę tę tworzą: wiedza, zadania i postawy emocjonalne, ale można to odnieść do, mówiąc ogólnie, osobowości traktowanej jako system wiedzy osobistej (Kofta i Doliński, 2000).

¹² „Obiektami” są wszystkie czynniki oddziałujące na człowieka, w tym: jego indywidualne cechy, osobiste doświadczenia, emocje, potrzeby, pragnienia, postawy, poglądy, przekonania zarówno własne, jak i innych osób, warunki społeczne, kulturowe.

nego jest przyjęcie instrumentalnej postawy wobec czasu, czyli traktowanie go jako narzędzia kształtowania i organizowania własnego życia.

W przypadku Człowieka Roli uzyskiwanie dystansu psychicznego wobec czasu egzystencjalnego nie jest możliwe. Osobiste doświadczenia są kształtowane przez pełnioną rolę, czyli zespół utrwalonych kulturowo algorytmów działań. Człowiek Roli nie potrafi ich modyfikować, tylko biernie powiela, stosując jako wyznaczniki swej aktywności.

Człowiek Uczenia się posiada dystans psychiczny wobec wydarzeń życia. Umożliwia mu to ich modyfikowanie, które obserwowane jest jako zachowanie adaptacyjne. Widząc różnicę między przeszłymi schematami zachowań, a nowymi wymogami sytuacji, reaguje innowacyjnie. W tym wyraża się istota „uczenia się”. Proces uczenia się nie dotyczy samej osoby, gdyż nadal brakuje jej dystansu wobec siebie.

Autor Siebie świadomie wykorzystuje wszystkie trzy obszary czasu. Przeszłość stanowi dla niego źródło doświadczeń, w oparciu o które radzi sobie z bieżącymi zadaniami. Teraźniejszość to wymiar, w którym realizacji podlegają jego przyszłe zamiary. Przyszłość jest jedynym obszarem, w którym może podjąć próbę samourzeczywistnienia. Zachowując dystans wobec wszystkich trzech interwałów czasu, świadomie je wartościuje. Ich wartość wzrasta od przeszłości przez teraźniejszość ku przyszłości.

Opisywane typy osobowości różnicuje również rodzaj i organizacja posiadanych zadań. Z punktu widzenia problematyki czasu, najbardziej istotna wydaje się ich temporalna lokalizacja. Wyznacza ona tzw. orientację temporalną.

Zadania Człowieka Uczenia się i Człowieka Roli umiejscowione są w czasie teraźniejszym.

Człowiek Uczenia się zorientowany jest prezentystycznie, ponieważ jego aktywność koncentruje się na zadaniach, które niesie bieżąca sytuacja. W ich realizacji korzysta z przeszłych doświadczeń. Brak odniesienia do przyszłości uniemożliwia mu jednak ukierunkowany rozwój osobowy.

Aktualne zadania Człowieka Roli są natomiast powieleniem zadań przeszłych. Jest on zależny od własnej przeszłości, ponieważ dostarcza ona najwięcej informacji dotyczących jego możliwości, skutecznych sposobów postępowania, sprawdzonych wzorów działania. Tak silne przywiązanie do przeszłych doświadczeń umożliwia mu utrzymanie poczucia bezpieczeństwa. Prowadzi również do oporu przed zmianą, co zubaża osobowość.

Orientacje temporalne obu wymienionych typów osobowości uniemożliwiają stworzenie koncepcji siebie i własnego funkcjonowania w czasie. Pozwalają one jedynie

na utożsamianie się z którymś z aspektów czasu, który może pełnić rolę sterującą, kontrolującą, ale i ograniczającą, nie pozwalając na wyzwolenie się spod jego wpływu na tyle, by efektywnie radzić sobie z rzeczywistością.

W odróżnieniu od powyżej opisanych, Autor Siebie zorientowany jest futurystycznie, ponieważ najistotniejsze z własnych zadań lokuje w czasie przyszłym. Zadania, które realizuje w czasie teraźniejszym, stanowią etap pośredni do wypełniania zadań dalekich. Zatem jest on zorientowany na cały horyzont czasowy w ten sposób, iż podporządkowuje sobie teraźniejszość, korzystając z własnej przeszłości oraz dążąc do realizacji celów i zadań, które umiejscawia we własnej przyszłości. Taki charakter organizacji temporalnej stwarza Autorowi Siebie nie tylko możliwość optymalnego funkcjonowania w czasie obecnym, ale także rozwoju. Jest to szczególnie istotne w warunkach współczesnych, kiedy szybko następujące zmiany dynamizują przeobrażenia teraźniejszości w przeszłość, a przyszłość w teraźniejszość.

Podsumowanie

Rozważania dotyczące zróżnicowania świadomości czasu w powiązaniu z charakterystyką typów osobowości doprowadziły autorki do potwierdzenia wcześniej postawionej tezy o związku różnic w zakresie świadomości czasu ze specyfiką osobowości człowieka. Formułując taką konkluzję, warto zwrócić uwagę na adaptacyjne i rozwojowe znaczenie temporalnego aspektu funkcjonowania człowieka. Jest ono wyraźne szczególnie obecnie, gdy funkcjonowanie ludzi „w czasie” jest znacznie bardziej zróżnicowane niż kiedykolwiek wcześniej. Cz. Nosal (2001), opisując to zjawisko, wiąże je z, dominującym we współczesnej kulturze zachodniej, indywidualizmem, który sprzyjać ma refleksji nad temporalnym porządkiem własnego życia. Jak pisze autor, „nie poddajemy się łatwo dyktatowi Jednego Zegara zewnętrznego, szukając »własnego miejsca w czasie«” (Nosal, 2001, s.166). Jednocześnie ten, swego rodzaju, „temporalny indywidualizm”, podkreśla rolę osobowości. Posiłkując się wyróżnionymi przez J. Kozińskiego (1996) czynnikami, wpływającymi na temporalne funkcjonowanie człowieka, którymi są: 1) obiektywny kalendarz, 2) aktualne procesy cywilizacyjne: dynamika społeczeństwa, rozwój kultury oraz 3) indywidualne właściwości osobowości, można wnioskować, iż współcześnie specyfika „aktualnych procesów cywilizacyjnych” potęguje znaczenie „indywidualnych właściwości osobowości” (por. Zając, 2004). Autorki wykazały, iż różne typy osobowości i towarzysząca im świadomość czasu stwarzają odmienne szanse na optymalne funkcjonowanie i rozwój. Autor Siebie jako typ

osobowości, który ukształtował się w odpowiedzi na wymogi rzeczywistości rewolucji podmiotów, najlepiej się w niej adaptuje, również w obszarze świadomości czasu.

Adres do korespondencji: lzajac@ukw.edu.pl

Literatura cytowana

- Armstrong, D. M. (1989). *Czym jest świadomość*. „Studia Psychologiczne”, 37(1), 5-16.
- Bajcar, B. (2000). Wielowymiarowość osobistych koncepcji czasu. *Roczniki Psychologiczne*, 3, 71-93.
- Block, R. A. (1990). Models of Psychological Time. In: R. A. Block (Eds.), *Cognitive Models of Psychological Time* (pp.1-35). Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Hall, C.S., Lindzey, G. (1994). *Teorie osobowości*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kofta, M., Doliński, D. (2000). Poznawcze podejście do osobowości. W: J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki. Tom 2. Psychologia ogólna* (ss.561-600). Gdańsk: GWP
- Kowalczyk, M. (1995). *Świadomość w funkcjonowaniu umysłu człowieka*. Poznań: Wydawnictwo UAM.
- Kowalik, S. (1994). Temporalne uwarunkowania jakości życia. W: A. Bańka, R. Derbis (red.), *Psychologiczne i pedagogiczne wymiary jakości życia* (ss.41-52). Poznań – Częstochowa.
- Kozielecki, J. (1996). *Człowiek wielowymiarowy*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Leszczyński, D. (2002). Filozofia nauki Gastona Bachelarda, W: G. Bachelard (red.), *Kształtowanie się umysłu naukowego* (ss.328-377). Gdańsk: Wydawnictwo słowo/obraz terytoria.
- Łukaszewski, W (1983). Orientacja temporalna jako jeden z aspektów osobowości. W: W. Łukaszewski (red.), *Osobowość – orientacja temporalna – ustosunkowanie do zmian* (ss.5-39). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Łukaszewski, W. (1984). *Szanse rozwoju osobowości*. Warszawa: Wyd. „Książka i Wiedza”.

- Łukaszewski, W. (2003). Świadomość i to, co poza nią. *Charaktery*, 2(73), 8-13.
- Nęcka, E. (2000). Procesy uwagi. W: J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik Akademicki. Tom II. Psychologia ogólna* (ss.77-96). Gdańsk: GWP
- Nęcka, E. (2003). Zagadka świadomości. *Charaktery*, 2(73), 18-19.
- Nosal, Cz. S. (2000a). Czas jako wymiar regulacji zachowania. Problemy psychologii temporalnej. W: J. Brzeziński, S. Kowalik (red.), *O różnych sposobach uprawiania psychologii* (ss.106-130). Poznań: Wyd. Zysk i S-ka.
- Nosal, Cz. (2000b). Długa historia czasu. *Charaktery*, 4(39), 38-41.
- Nosal, Cz. (2001). Perspektywa czasu na przełomie epok – szanse i zagrożenia rozwoju osobowości. *Roczniki Psychologiczne*, 4, 165-177.
- Nosal, Cz. S. (2003). Na szczycie psychiki. *Charaktery*, 2(73), 16-17.
- Nosal, Cz. S., Bajcar, B. (2004). *Czas psychologiczny: wymiary, struktura, konsekwencje*. Warszawa: Instytut Psychologii PAN.
- Maruszewski, T. (2000). Pamięć autobiograficzna jako podstawa tworzenia doświadczenia indywidualnego. W: J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki. Tom II. Psychologia ogólna* (ss.165-182). Gdańsk: GWP.
- Obuchowski, K. (1985). *Adaptacja twórcza*. Warszawa: Wyd. „Książka i Wiedza”.
- Obuchowski, K. (2000a). *Człowiek intencjonalny, czyli o tym, jak być sobą*. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Obuchowski, K. (2000b). *Od przedmiotu do podmiotu*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej.
- Obuchowski, K. (2001). *W poszukiwaniu właściwości człowieka*. Poznań: Garmond Oficyna Wydawnicza.
- Sobol, M. (2002). Metafora jako sposób ekspresji postaw temporalnych. *Roczniki Psychologiczne*, 5, 115-127.
- Trempała, J. (2000). *Modele rozwoju psychicznego. Czas i zmiana*. Bydgoszcz: Wyd. Akademii Bydgoskiej.
- Zając, L. (2004). *Zakres i znaczenie temporalnej perspektywy bieżących wydarzeń Autora Siebie*. Niepublikowana praca doktorska.